

“TEFSİR”İN TERİMLEŞTİRİMESİ SÜRECİNDE BUHARİ’NİN YERİ

Prof. Dr. Celal Kırcı

ÖZET

İsimlendirme ve tanımlama, insana özgü zihinsel bir faaliyettir. Kur’an’ın yorumu da buna dahildir ve bu yorum, Hz peygamber tarafından tefsir ve te’vil olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla bu faaliyetin isimlendirilmesinde bir sorun bulunmasa da, tanımlanmasında bir sorunun bulunduğu görülmektedir. Bu sorun da Kur’an yorumu için farklı zamanlarda farklı tanımların yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Buhari ile Maturidî mukayese edildiğinde bu tanım farklılığı açıkça müşahede edilecektir. Buhârî Kur’an yorumlarını rivayet ve dirayet ayırımı yapmaksızın “Kitabu’t tefsir” başlığı altında hadis kitabına dahil eden ilk hadisçidir. Mâtürîdî ise kendi dönemindeki sosyal ve kültürel şartların da etkisiyle tefsir ile te’vilin terminolojik tanımını, bizzat Kur’an’ı anlama ve açıklama faaliyeti üzerinden değil de, Kur’an’ı açıklayanlar üzerinden yapan ilk müfessirdir. Dolayısıyla Buhârî, Kur’an yorumlarını isimlendirirken tefsir ve te’vil ayırımına gitmemiş, Maturidî ise tefsir ve te’vilin tanımında bir ayırma gitmiştir. Uygulamada ise Buhârî’nin takip ettiği isimlendirme ve tanımlama çizgisinin, Maturidî’ye göre daha sorunsuz ve daha yaygın olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tebyin, Tefsir, Te’vil, Buhârî, Mâtürîdî

Bukhari's Place in Stages Of Tafseer's Becoming A Term

Naming and identification are mental activities peculiar to human. This includes the interpretation of the Qur'an and it's interpretation is named as Tafseer and Ta'weel by the prophet of Islam (p.b.u.h). Therefore, although there is no problem naming this activity as such, there is a problem in defining it. This problem stems from the fact that different definitions for the interpretation of the Qur'an have been made at different times. Thus, when Bukhari and Maturidi are compared, this diversity in definitions will be clearly observed. Bukhari is the first Muhaddith who included the interpretation of the Qur'an in his book of Hadith under the title of “Kitabu't Tafseer” without distinguishing between narrative and deductive interpretations. On the other hand, Maturidi is the first Mufasser who made the terminological definition of Tafseer and Ta'weel not only through the activities of understanding and explaining the Qur'an, but also by those who explain the Qur'an. Ergo, Bukhari, while naming his interpretation of the Qur'an, did not go to the separation of Tafseer and Ta'weel, while Maturidi made a

separation between the definitions of Tafseer and Ta'weel. In practice, the nomenclature and identification line followed by Bukhari is less problematic and more common than Maturidi's.

Key Words: Tabyeen, Tafseer, Ta'weel, Bukhari, Maturidi

GİRİŞ

Kur'an'ın insana, hayatıyla ilgili her alanda bilgi verdiği ve bu hayatı düzenlemek için ibkâ, iptal ve ikmal yoluyla müdahalede bulunduğu ve yol gösterdiği görülmektedir. Kur'an'ın yol gösterdiği alanlardan biri de nazil olduğu dilde yaptığı kavramlaştırma ve terimleştirmelerdir. Her dil gibi, Arapçanın da kendine özgü bir dil mantığı vardır. Kur'an, bu mantığı kullanarak, kendine özgü bir mantık ve üslup oluşturmuştur. Kur'an'ın dilde yaptığı müdahalelerden biri ve bekli de en önemlisi kullandığı üslup ve terimleştirmelerdir. Terimleştirmede ise iman ve ibadetle ilgili sözcükler, en dikkat çekici olanlardır.

Kur'an'ın yaptığı bu terimleştirme, vahyin kesilmesiyle sona ermiş olsa da, tenzil sonrası dönemde, ona inanalar tarafından Kur'an'da yer alan bazı sözcüklerin terimleştirilmesine devam edildiği görülmüştür. Nitekim tenzil sonrası dönemde Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf gibi bilim dalları ile ilgili pek çok Kur'ani kavramın terimleştirildiği bilinmektedir. Bu bilim dalları arasında terimleştirmede en fazla tanım farklılığı ve süreci yaşayan sözcükler ise, tefsir ve te'vil olmuştur.

1. Kur'an'ı Anlama ve Açıklama Faaliyetinin İsimlendirilmesi

İsimlendirme, insanın beyninde oluşan zihinsel bir olgudur. Çünkü insan, fitraten kavram yapabilme ve isimlendirme yeteneğine sahiptir. Bu nedenle insan, kavramlarla düşünür ve onları kelimelere dökerek konuşur. Nitekim “Allah Adem'e isimleri öğretti.”¹ ayetini bu bağlamda anlayan müfessirlerin olduğunu görüyoruz.²

Kur'an'ı anlama ve açıklama da insana özgü zihinsel bir faaliyettir ve bu faaliyetin de tabii olarak isimlendirilmesi gerekmektedir. Zira isimlendirilmemiş hiç bir faaliyetin, tanımlanma şansı yoktur. Bu nedenle her faaliyet veya her olgu insanlar tarafından isimlendirilmiş ve tanımlanmıştır. Dil mantığının da bu bağlamda geliştiği görülmektedir. Nitekim Allah da Kur'an'ın ilk muhataplarına onların kullandıkları dil ile hitap etmiş ve bu hitap edişte onların dilini ve dil mantığını kullanmıştır. Mesela, mesajlarını iletme yolunu ve şeklini “vahiy”; söz konusu mesajların Hz. Peygamber tarafından insanlara ulaştırılmasını “tebliğ”, bu tebliğlerin açıklanmasını ise “tebyin” olarak isimlendirmiştir. “Sana da insanlara gönderileni tebyin edesin (açıklayasın) diye Kur'ân'ı indirdik. Belki düşünürlers.”³

¹ Bakara, 2/31.

² Örneğin bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn (Tefsiru'l-Mâverdî)*, Beyrut, 1992, I/98-99; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1935, I/308-309.

³ Nahl, 16/44. Konu ile ilgili diğer ayetler ise şunlardır: İbrahim, 14/4, Kıyâme, 75/16-19, Sâd, 38/29.

ayeti, Kur'an'ı açıklamayı Hz. Peygambere bir görev olarak verirken, aynı zamanda bu açıklama faaliyetinin isimlendirilmesini de yapmış olmaktadır.

Allah'ın, Kur'an'ı açıklama faaliyetini "tebyin" olarak isimlendirmiş olmasına rağmen, Hz. Peygamber'in, yaptığı açıklamaları "tebyin" olarak ifade etmediğini, bunun yerine "tefsir" ve "te'vil" sözcüklerini kullandığını görmekteyiz. Nitekim bir rivayette Hz. Aişe, "*Rasulullah Kur'an'ı te'vil ediyordu.*"⁴ derken; bir diğerinde, "*Hz. Peygamber, Cebrail'in kendisine öğrettiği sayılabilecek kadar âyet hâricinde Kur'an'dan bir şey tefsir etmezdi.*"⁵ demektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel de, *Müsned*'inde Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye, "*Ben bu ayeti sana tefsir edeceğim, ya Ali!*"⁶ diye hitap ettiğini nakletmektedir. Hz. Ömer, ribâ âyetinden söz ederken Resûl-i Ekrem'in bu âyeti tefsir etmeden vefat ettiğini,⁷ İbn Abbas da Resûlullah'ın iman konularını yanına gelen bir topluluğa tefsir ettiğini söylemektedir.⁸

Bu rivayetlerden Hz. Peygamber'in Kur'an ile ilgili yaptığı açıklamaları, herhangi bir ayırımı gitmeksizin hem tefsir hem de te'vil olarak isimlendirdiğini anlıyoruz. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklama faaliyetini "tebyin" sözcüğü ile değil de, "tefsir ve te'vil" sözcükleriyle isimlendirmiş olmasının, ayrıca üzerinde düşünülmeğe değer bir konu olduğunu düşünüyoruz. Bu sebeptendir ki Kur'an'ı açıklama faaliyetinin, Hz. Peygamber'den sonra da tefsir ve te'vil olarak isimlendirildiği görülmektedir. Buradan hareketle bu rivayetlerin sahiplerine olan aidiyetlerinde her hangi bir şüphe duyulmadığını anlıyoruz.

"*Tefsir*" kelimesi, Kur'an'da tek bir yerde geçmekte ve burada da açıklama anlamında kullanılmaktadır. Ayette şöyle denilmektedir: "*Onların sana getirdiği her misâle karşı mutlaka biz sana, gerçeği ve en güzel "tefsiri" açıklamayı getireceğiz.*"⁹ Buradaki en güzel açıklama anlamına gelen Kur'an ifadesi ise, "*ahsene tefsîrâ*"dır.

"*Te'vil*" sözcüğü Kur'an'da on yedi yerde geçmekte ve akıbet-sonuç,¹⁰ bir şeyin gerçekleşmesi, ortaya çıkması,¹¹ olayların te'vili,¹² rüya yorumu,¹³ olayın iç yüzü, gerçek mahiyeti¹⁴ anlamlarında kullanılmaktadır. Bu ayetlerin tamamında te'vil sözcüğünün, lafız anlamı ile ilgili değil, olaylarla ilgili olarak kullanıldığı görülüyor.

Yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerden ise tefsir ve te'vil sözcüklerini Hz. Peygamber'in yaptığı Kur'an'la ilgili açıklamaları isimlendirmek için kullandığını ve ilk terimleştirmenin de yine kendisi tarafından yapıldığını anlıyoruz. Böylece Hz. Peygamber, bir taraftan yaptığı açıklamaları, "tefsir ve te'vil" olarak adlandırırken, diğer taraftan da "*Men kale fi'l Kur'âni bi gayri ilmin (bi re'yihî)*

⁴ Buhârî, *Sahih*, Kitabu't Tefsir, 110; İstanbul, 1979, VI/93.

⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/37.

⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1982, I/85.

⁷ İbn Mâce, "Ticârât", 58. H.N. 2276

⁸ Müslim, "İmân", 23;

⁹ Furkân, 25/33.

¹⁰ Âli İmrân, 3/7; Nisâ, 4/59; İsrâ 17/35.

¹¹ Ârâf, 7/53; Yûnus, 10/39.

¹² Yûsuf, 12/6, 21, 101.

¹³ Yûsuf, 12/36, 44, 45.

¹⁴ Kehf, 18/78, 82

*fe'l-yetebevve' mak'adehû mine'n-nâr*¹⁵, [Kim Kur'ân hakkında re'yi ile (bilgisi olmadan) bir şey söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın.] sözleriyle Müslümanlardan, bilgi sahibi olmadan, heva ve arzularına göre Kur'an'ı açıklamaya kalkışmalarını da istediğini öğreniyoruz.¹⁶

Dolayısıyla Kur'an'ı usulüne göre doğru anlama ve açıklama ile gerekli donanıma sahip olmadan, kendi arzu ve istekleri doğrultusunda anlama ve açıklama arasına bir çizgi çekildiğini; doğru olan açıklamalara tefsir denilebileceğini; bilmeden, heva ve heveslere göre yapılan açıklamalara tefsir veya te'vil denilemeyeceğini anlıyoruz. Nitekim, "Sûfilerin Kur'an hakkındaki sözleri tefsir değildir." diyen Süyûtî (ö. 911/1505), Sülemî'nin (ö. 412/1021) tefsiri hakkında İbn Salah'ın (ö. 643/1245) şu değerlendirmesini aktarmıştır: "Vâhidî'nin (ö. 468/1076) şöyle dediğine vâkıf oldum: Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr* adlı bir eser yazmıştır. Şayet Sülemî bunun tefsir olduğuna inanmış ise kâfir olur." Yine Süyûtî'nin aktardığına göre "Kur'an'ın tefsiri olarak nitelendirmediği ve kelimeleri şerh etme gibi bir yola girmediği müddetçe güvenilir sofilerin söyledikleri şeyler zan ifade eder. Aksi halde ise Bâtınîlerin yolundan gitmiş olurlar. Sofilerin bu şartları sağlayan sözleri Kur'an'da anlatılanlara benzer (öz itibariyle onlarla çelişmeyen) şeylerdir. Ama yine de keşke onlar bunları dile getirme konusunda bu kadar gevşek davranmasalardı."¹⁷ diyen İbn Salâh, meseleye biraz daha ılımlı yaklaşmıştır. Tasavvufî tefsire karşı tutumlarında ton farklılığı bulunmakla birlikte, neticede gerek Vâhidî'nin, gerek İbn Salah'ın gerekse Süyûtî'nin tefsir ile sofi yorumlar arasında bir ayırımı gittikleri ve sofi yorumları tefsir olarak isimlendirmek istemedikleri görülüyor.

İster kendileri tarafından, ister tedvin edenler tarafından verilmiş olsun, neticede Kur'an'ı anlama ve açıklama faaliyeti, tenzil sonrası dönemlerde de tefsir veya te'vil olarak isimlendirilmiştir. Nitekim *İmam Buhârî*'den (ö. 256/869) önce yazılan ve zamanımıza kadar intikal eden birçok tefsirin olduğunu biliyoruz. Bunlar arasında İbn Abbas (ö. 68/687), Mücâhid (ö. 103/721), Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Cafer-i Sadık (ö. 148/765), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Yezîd b. Harun es-Sülemî (ö. 206/821), Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 210/825), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Kasım b. Sellâm (ö. 223/837)'ın yaptığı Kur'an yorumlarının tefsir veya te'vil olarak isimlendirildiğini görüyoruz.

Buhârî'den yirmi yıl sonra vefat eden İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889), Kur'an'a dair telif etmiş olduğu iki eserinden birine *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân*, diğerine ise *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân* ismini vermiş olması da onun tefsir ile te'vili aynı anlamda kullandığını göstermektedir.¹⁸ Nitekim onun sahabe, tabiin ve sonrakilerin yorumları için çoğunlukla *tefsîr* ve bunu yapanlara *müfessir*, bazen de

¹⁵ Tirmizî, "Tefsir", 48, H.N. 2950-2951, 2952, (2950 nolu hadiste "bigayri ilm"; 2951 nolu hadiste ise "bi re'yihî" ibaresi yer almaktadır. Ebû Davûd, "İlim", 5, H.N. 3652, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/34.

¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I/32.

¹⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, Beyrut, 1973, II/184.

¹⁸ Mustafa Öztürk, "Tefsir-Te'vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, Yıl: 2001, s.78-79.

te'vil dediğini görmekteyiz.¹⁹ Fakat bu iki farklı isimlendirmeyi tefsirle *te'vilin* ilk ayrışması olarak görenler de bulunmaktadır.²⁰

İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) de aynı kanaatte olduğunu, *Câmiu'l Kur'ân an Te'vili'l Kur'ân* adlı eserindeki *te'vil* sözcüğünü tefsirle eş anlamda kullandığını, hem eserinin içeriğinden hem de ayetlerin yorumundan önce zikrettiği “el-kavlu fi *te'vili* kavlihi” veya az olmakla birlikte kullandığı “fi tefsiri kavillâh” ifadelerinden anlıyoruz. Görüldüğü kadarıyla Kur'an'ın açıklanması faaliyetinin isimlendirilmesinde bir sorun bulunmuyor, sorun bu iki sözcüğün terim veya bir ilim dalı olarak tanımlanmasında görülüyor.

2. Tefsir ve Te'vil Kavramlarını Tanımlama Süreci

Kur'an'da kavramsal anlamlarıyla kullanılan tefsir ve *te'vil* sözcüklerinin, Hz. Peygamber tarafından Kur'an'la ilgili yaptığı açıklamaları isimlendirmek için kullanılmış olması, aynı zamanda bu iki sözcüğün onun tarafından terimleştirildiği anlamına gelmektedir. Zira her iki sözcük Kur'an'da, “Kur'an'ın açıklanması” anlamındaki terim anlamlarıyla değil, lügat anlamlarıyla kullanılmıştır. “Kur'an'ın açıklanması” anlamında Kur'an'da kullanılan kelime ise “tebyin” sözcüğüdür. Yukarıdaki rivayetlerden anlıyoruz ki, Kur'an'ın açıklanması anlamında tefsir ve *te'vil* sözcüklerini ilk kullanan kişi Hz. Peygamber'dir ve bu nedenle terimleştirme de onun tarafından yapılmıştır. Bu nedenle de Kur'an yorumlarını adlandıran bu iki sözcük, Hz. Peygamber'den Mâtürîdî'ye kadar aynı anlamda kullanılmış ve aralarında bir ayırma gidilmemiştir. Fakat Mâtürîdî, bu iki kavramı birbirinden ayırarak, anlama ve açıklama faaliyetinin tanımını, anlama ve açıklama üzerinden değil de; anlama ve açıklamayı yapanlar üzerinden yapmış, bu nedenle de sahabenin yorumuna tefsir adını vermiş; sahabe dışındakilerin yorumunu ise *te'vil* olarak tanımlamıştır. Böylece Mâtürîdî ile birlikte tefsirin terminolojik tanımında bir kırılma meydana gelmiş ve bunu takip eden süreçte farklı tanımların oluşmaya başladığı görülmüştür.

Nitekim tarihi süreç içinde tefsir bir taraftan, “*izhar etme, keşfetme, ilahî muradı anlama ve açıklama*”,²¹ “*Keşfu meâni'l-Kur'an ve beyânü'l murad*”,²² “*Kur'an lafızlarını ve mefhumlarını açıklama*”²³ gibi ifadelerle tanımlanırken; diğer taraftan da Hz. Peygamber'in Kur'an'la ilgili beyanlarına ve sahabenin yorumlarına tahsis edilmiş, hatta onun bütün söz ve davranışlarını tefsir olarak tanımlama eğilimi içinde olanlar da bulunmuştur. *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde ise Tefsir, “Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini açıklamayı ve yorumlamayı ifade eden terim; Kur'an âyetlerini yorumlama ilmi ve bu alandaki eserlerin ortak adı”²⁴ olarak tanımlanmıştır. Bu süreçte farklı yönelişlere ve bilgilere göre yapılan

¹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981, s. 42, 73, 103, 145, 151, 153,

²⁰ Bk. İsmail Çalıışkan, “Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri”, *Milel ve Nihal*, Cilt: 7, Sayı: 2, Ağustos 2010, s. 74.

²¹ Geniş bilgi için bk. Celal Kırca, “İmam Mâtürîdî'ye Göre Tefsir ve Te'vil Kavramları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, yıl: 1989, s. 281-295; Kırca, *Kur'an ve Bilim*, İstanbul, 1997, s. 166-167.

²² Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman Kâfiyecî, *Kitâbü't-Teysîr fi Kavâidi İlmi't-Teysîr*, haz. İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1989, s. 4.

²³ Emin el-Hülî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, İstanbul, 1971, s. 13.

²⁴ Abdülhamit Birışık, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL/281.

Kur'an yorumlarına da tefsir veya te'vil adı verilmiştir. İlâveten, tefsir “rivayet” ve “dirayet” diye de ikiye ayrılmıştır. Dolayısıyla tefsirin tanımını yapmak isteyen bilim adamları, yönelişlerine ve bakış açısına göre yapılan tanımlardan birini tercih etmişler, fakat yapılan bu tanımları sorgulama ihtiyacını hissetmemişlerdir. Zira yapılan bu tanımlardan her birinin belli nitelikleri olsa da, “*Efradını cami, ağyarına mani*” bir tanım olma niteliğine sahip olmadıkları görülmektedir.

Tefsiri sadece rivayetlere tahsis edip, dirayet yoluyla yapılan yorumları tefsir tanımının dışında bırakarak ona te'vil adını vermek, kavramsal olarak sorunlu olduğu kadar; bu tanımlar içinde yer alan “açıklama” sözcüğünün, anlama eyleminden bağımsız olarak kullanılması da o kadar sorunludur. Zira açıklama tanımı, günümüzde fen bilimleri için kullanılmakta olup sosyal bilimlere²⁵ daha yakın duran tefsirin terminolojik tanımında anlama eyleminden bağımsız olarak kullanılması sorun oluşturmaktadır.²⁶ Zira fen bilimleri madde ve onun unsurları ile ilgili araştırmalarda ve keşifte bulunurken; sınıflandırmada sosyal bilimler içinde yer alan tefsir, önceleri söz olan daha sonrada yazılı bir metin haline getirilen Kur'an'ın anlaşılması, açıklanması ve yorumu ile uğraşmaktadır. Diğer bir ifade ile tefsirin konusu dini bir metin olan Kur'an'dır, madde ile değil, yazılı bir metinle alakalıdır. Söz ve yazıda asıl olan ise anlama, açıklama ve yorumdur. Bu üç kavram, (anlama, açıklama ve yorum) tefsiri tanımlayan asgari sözcüklerdir. Ne var ki bu tanımların hiç birinde, bu üç kavramı içeren bir tanım bütünlüğü görülmemektedir. Çünkü bu sözcüklerden her biri kendine özgü anlam içeriğine sahiptir. Anlama ayrı bir olguyu, açıklama ise ayrı bir olguyu ifade eder. Önce anlama olgusu gerçekleşir, sonra anlaşılana açıklanır. Oysa Tefsirin klasik tanımlamalarında doğrudan açıklama ön plandadır.

Tefsirin tanımı ilgili bir başka sorun da, “keşf”²⁷ sözcüğünün anlam içeriğidir. Zira bu sözcük, günümüzde daha ziyade pozitif bilimler için kullanılmaktadır. Oysa Tefsir, keşfe dayalı bilimler arasında değil, anlamaya dayalı bilimler içinde yer almaktadır.²⁸ Zira Kur'an, tabiat kanunları gibi keşfedilmeyi bekleyen bir nesne değil, muhatapları tarafından anlaşılması ve açıklanması gereken dini ve edebi bir metindir. Kur'an'ın öncelikle anlaşılması, sonra da anlaşılana açıklanması gerekmektedir. Bu nedenle tefsirin, anlama, açıklama ve yorumla tarzındaki bir tanımı daha kapsayıcı bir tanım olacaktır. Bu tanıma göre tefsir, ayetleri, önce indirildiği zaman dilimindeki sosyo-kültürel bağlamına ve dil mantığına uygun olarak anlamak; daha sonra da bu anlamı, bu gün için anlamlandırmak yani hayatın içinde yorumlamak demektir. Bir başka ifade ile Kur'ânı anlama, “*Allah'ın, Hz. Peygambere olan vahyini (ayeti) nerede, ne zaman, nasıl, niçin veya neden indirildiğini bilerek anlamak*” demektir. Bizce

²⁵ Aslında “Sosyal Bilimler” ifadesi yerine “Beşeri Bilimler” de denebilir. Ancak biz üniversite sistemindeki tasnife de uygun olması açısından Fen Bilimlerinin karşılığı olarak Sosyal Bilimler tanımını tercih ettik.

²⁶ Anlama ve açıklama ile ilgili görüş ve tanımlar için bk. Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994, s. 22-23; H.P. Rickman, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, çev. Mehmet Dağ, Ankara, ts., s. 3-6; Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik*, İstanbul, 1998, s. 99-142.

²⁷ Kâfiyecî, *Kitâbü't-Tefsîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, s.47.

²⁸ Doğa bilimlerinin “açıklama” yönteminin karşısına Dilhtey tinsel bilimlerin “anlama” yöntemini koymuştur. Bk. Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 23. Yöntem ve alanlarına göre bilimler, “açıklama”ya dayanan ve “anlama”ya dayanan bilimler olarak ikiye ayrılır. Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 36. Biz de bu yaklaşımın doğru olduğunu düşünüyoruz.

Kur'an'ı doğru anlamının tanımı bu olmalıdır. Daha sonra ise anlaşılan ayetin anlamını, açıklama ve usulünce yorumlama gelmektedir.

3. Tefsiri Tanımlama Sürecinde Buhârî'nin Yeri

Buhârî, hadiste olduğu gibi, tefsir tarihinde de önemli bir konuma sahiptir. Onun bu konudaki önemi, tefsirde rivayet ve dirayet ayırımına gitmeksizin Kur'an yorumlarını "tefsir" başlığı altında toplamış ve bunu bir hadis kitabının içine dâhil etmiş olmasıdır. Hicrî 2. asrın yarısından başlayıp 3. asırda tam anlamıyla inkişâf eden hadis toplama faaliyetlerinde muhaddisler, Hz. Peygamber'den gelen bütün hadisleri toplarken "tefsir" ile ilgili hadisleri de toplamışlar ve bunlardan bazıları müstakil tefsirlerde bu rivayetleri bir araya getirmişlerdir. Nitekim terâcim-i ahvâl kitapları başta olmak üzere İbn Nedim'in *el-Fihrist*'inin yanı sıra, İbn Hayr ve *Tusi*'nin *Fihrist*lerinde çoğu kaybolan, fakat bir kısmı da bize kadar ulaşan bu kitapların adlarını bulmaktayız.²⁹

Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi,³⁰ tabîin döneminden itibaren fıkıh ve hadislerle birlikte tefsir de toplanmıştır. Nitekim daha tabîin döneminde "*Mekke*", "*Medine*" ve "*Irak/Kûfe*" tefsir ekollerinin teşekkül etmesi, bu döneme ve ekollere dair tefsir rivayetlerinin bize kadar ulaşması da bu kanaatimizi doğrulamaktadır.

Yaşadığı dönemde hadis ile birlikte müstakil tefsir kitabı yazan meşhur âlimler arasında İmâm Buhârî de vardır. Kâtip Çelebi'nin naklettiğine göre, Buhârî'nin hadis kitabından ayrı olarak müstakil bir tefsir kitabı da bulunmaktadır. Kâtip Çelebi bu görüşünü, Buhârî'nin ünlü talebesi *Firebrî*'ye (ö. 320/925) dayandırmaktadır.³¹ Ayrıca Buhârî'nin, *Halku Ef'âli'l-İbâd* adlı eserini tahkik edip neşreden *Abdurrahman Umeyra*, *et-Tefsiru'l Kebîr* adıyla imam Buhârî'ye izafe edilen bir tefsir kitabının, biri Cezayir Millî Kütüphanesinde, diğerinin de Paris'te olmak üzere iki nüshasının mevcudiyetinden bahsetmektedir.³² Fakat neşredilmediği veya kendisini bizzat tetkik etme imkânına sahip olmadığımız için, mahiyeti hakkında bir bilgiye maalesef mâlik değiliz. Daha önce belirttiğimiz kadarıyla farklı tefsir ekollerine mensup bu müfessirlerin yanında bir hadisçi olarak, Buhârî'nin de müstakil bir tefsir kitabı yazmış olması gayet tabîidir. Demek ki o da kendisinden önceki bazı âlimler gibi, hadislerle veya başka bir ilimle birlikte bir tefsir kitabı yazmış da olabilir.

Buhârî'nin önemli olan yönü, daha önce de belirttiğimiz gibi, bir hadis kitabı içinde "Tefsiru'l-Kur'ân" başlığı altında tefsire ilk defa yer vermiş olmasıdır. Nitekim Buhârî'den önce tasnif edilen önemli hadis kitaplarında tefsir adıyla ayrılan müstakil bir bölüme rastlanılmamaktadır. Nitekim Buhârî'den 45 yıl kadar önce vefat eden *Abdürrezzak b. Hemmâm*'ın (ö. 211/826) *Musannef*'inde böyle bir bölüm yoktur. Hatta telif bakımından Buhârî (ö. 256/869)'nin hadis kitabından biraz önce yazıldığı söylenen ve Buhârî'nin çağdaşı olan *Dârimî* (ö.

²⁹ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul, 1956, s. 117; İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, ts, s. 50-59; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, İstanbul, 1941, I/427-463. İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968, s. 131-164; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1973, I/261-361.

³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I/34.

³¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I/443.

³² Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Daru'l-Ukâz, Cidde, s. 23.

255/868)'in *Sünen*'inde de tefsir ile ilgili bir bölüm bulunmamaktadır. Ancak Said b. Mansur'un (ö. 228/842) *Sünen*'inde böyle bir bölümün olduğu yönünde bir görüş bulunsa da, bunun tartışmalı olduğu görülüyor.³³ Buna mukabil, Buhârî'yi hemen takip eden *Müslim*'in (ö. 261/874) ve *Tirmizî*'nin (ö. 279/892) tasnif ettikleri hadis kitaplarında tefsir bölümlerinin mevcut olduğu biliniyor.

Tefsirin ilk dönemlerde hadisle birlikte mütalâa edildiği ve hadisin içinde yer aldığı görüşü yaygın olsa da bunun böyle olmadığını gerek hadis gerekse tefsir kitaplarından rahatlıkla öğrenebilmekteyiz. Bünyesinde tefsir bölümü içeren hadis kitapları bulunduğu gibi, tefsir rivayetlerinin müstakil olarak da toplanmış olduğu ya da müstakil tefsir eserlerinin telif edilmiş olduğu, tarihî bir realite olarak karşımızda durmaktadır. En azından Mukâtil'in eseri bu realitenin en önemli şahitlerinden biridir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Buhârî'ye gelinceye kadar, hiç bir hadis kitabında tefsir başlığı yoktur. Buna karşılık bu dönemde yazılmış birçok tefsir kitabı mevcuttur. Buna rağmen bir taraftan tefsiri hadisin içinde değerlendirip, tefsire hadis muamelesi yapanlar olduğu gibi, diğer taraftan hadisi tefsir içinde değerlendirip Hz. Peygamber'in bütün söz ve davranışlarını tefsir olarak tanımla eğilimi içinde bulunanlar da olmuştur. Nitekim İbn Teymiye (ö. 728/1328) Hz. Peygamber'e nispet edilen bütün fiil ve sözlerin Kur'an tefsiri olduğu görüşünü ileri süren bir âlim olarak bilinmektedir.³⁴ Ancak bu düşüncede olmayan alimler de mevcuttur. Bunlardan biri de Buhârî'dir.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde, yani, bir hadis kitabı içerisinde "Kitâbü't-Tefsîr" bölümüne yer vermesi, onun Hz. Peygamber'in bütün söz ve davranışlarının tefsir olarak tanımladığını ve bu görüşte olmadığını göstermektedir. Şayet bu kanaatte olsaydı, bir hadisçi olarak hadis kitabının içine Kur'an ayetlerinin yorumuyla ilgili bir bab başlığı koymazdı. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855), "Tefsir, megazî ve melâhim gibi üç şeyin aslı yoktur."³⁵ sözüne karşı, Buhârî'nin bir hadisçi olarak hadis kitabı içinde tefsire yer vermesi, tefsire itimat ettiğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Ahmed b. Hanbel'in bu sözünü, tefsire ait haberlerde sahih olmayanların, sahihlere nispetle çok olduğunu ve gelen bu haberlerin senet ve metinlerindeki zayıflığına işaret etmek istediği³⁶ şeklinde yorumlayanlar olmuşsa da; sözün delaleti açık ve nettir. O tefsir rivayetlerine itimat etmemektedir. Buna karşılık Buhârî'nin tefsir rivayetlerine itimat ettiğini, Kur'an yorumlarını hadis kitabına almak suretiyle, bir taraftan kendi prensiplerine uygun olmayan rivayetleri kabul etmediğini, fakat uygun olanları kabul ettiğini göstermiştir. Böylece kendisinden sonra gelenlere de örnek olmuştur. Ayrıca çeşitli teviller yapılarak *Ahmed b. Hanbel*'in olumlu hale getirilmeye çalışılan, tefsire dair bu olumsuz kanaatini Buhârî fiilen olumlu hale getirmiştir.

Buhârî bu tavrıyla, söylenen veya nakledilen her sözü, ne kabul ne de reddetmiştir. Bilakis o, kendi ölçülerine göre doğru olanı almış, yanlış olanları ise almamıştır. Böylece Buhârî, İslâm'ın doğru olanın alınıp yanlış olanın alınmaması

³³ Bkz. Ali Albayrak, "Fuad Sezgin'in 'Buhârî'nin Kaynakları' Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı: 26, Temmuz-Aralık 2016, s. 92.

³⁴ Zişan Türcan, "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 29, Yıl: 2010, s. 251

³⁵ Celaleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l Kur'ân*, Beyrut, 1973, II/211; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut, 1969, s. 199; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1976, s. 229.

³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 229.

ilkesini tefsir rivayetlerine uygulayan ilk kişi olmuştur. Hiç şüphesiz İsrâiliyâtın ve yalan haberlerin çokça uydurulduğu ve nakledildiği bir dönemde Buhârî, Ahmed b. Hanbel gibi kategorik olarak, “bunların aslı yoktur” diye tefsir rivayetlerine toptan karşı çıkmamış, bilakis analiz yöntemini kullanarak doğru olan rivayetleri, yanlışlarından ayırarak kitabına almakta bir sakınca görmemiştir.

Buhârî'nin bir başka önemli özelliği de, “Kitâbü't-Tefsîr” başlığı altında hem rivayet tefsirlerine, hem de dirayet tefsiri mahiyetinde sayılabilecek filolojik açıklamalara yer vermiş olması ve bunlar arasında her hangi bir ayırma gitmemiş olmasıdır. O bir hadisçi olmasına rağmen, tefsirle ilgili bazı rivayetlerde râviler zincirini atlayarak doğrudan doğruya yorum sahibi olan sahabî veya tabiînden nakillerde de bulunmuştur. Özellikle bunu ayetlerin filolojik izâhlarında açıkça görmekteyiz. Bir anlamda dirayet tefsiri özelliğini de taşıyan bu filolojik izahların senetsiz nakledilişi, bizce hadis ilmi açısından da bir yeniliktir. Zira hadiste esas olan genel kural, rivayetlerin senetleriyle birlikte nakledilmesidir. Fakat bu kuralın, filolojik izahların naklinde Buhârî tarafından bozulduğu ve yorum sahibinden doğrudan nakilde bulunduğu görülmektedir. Mesela, Mücahid'in “sıbga”³⁷ sözcüğünü “din”;³⁸ Ebü'l-Âliye'nin ise “maraz”³⁹ sözcüğünü “şek” olarak anladığını, “Kâle Mücahid”, “Kâle Ebü'l-Âliye” veya “Kale Katade” diyerek doğrudan naklettiği görülmektedir.⁴⁰ Buhârî, “Şüphesiz, Safa ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindedir.”⁴¹ ayetini açıklarken; ayette geçen “şeair” sözcüğünü “alamât” olarak açıklamakta, sonra da “es-Safa”nın bir türevi olarak “es-Saffan” sözcüğünü İbn Abbas'ın “taş” olarak açıkladığını, “Kâle İbn Abbas” ifadesiyle nakletmektedir⁴².

Daha açık bir ifade ile “Buhârî, Tefsîr bölümünde Kur'ân âyetleriyle ilgili sahih rivayetleri tasnif ederken sureleri tek tek ele alıp hakkında hadis bulunan âyetleri, “bâb başlığı” yapmakta, ondan sonra da ilgili rivayetleri nakletmektedir. Buhârî bunu yaparken, tefsir konusuyla ilgili kendince önemli olan bir şey daha yapıp âyetleri anlamayı kolaylaştıracak bolca sözlük bilgisini ve biraz da dilbilgisini bu bölüme dâhil etmektedir. Ama bâb başlığı yapmadığı âyetlerle ilgili lügat bilgilerini surenin başında bir giriş olarak, bâb başlığı olarak kaydettiği âyetlere dair lügat açıklamalarını da o bâbın başında nakletmektedir.”⁴³

Fuad Sezgin, Buhârî'nin doğrudan dil kitaplarından yaptığı alıntı ya da tefsir rivayetlerinin senetsiz bir şekilde nakli yoluyla tedarik ettiği bilgilerin, *Sahih*'in yaklaşık 1/5'ini teşkil eden ta'lîk tarzı rivayetler içerisinde mütalaa etmekte ve Buhârî'nin rivayet hakkına sahip olmadığı hadisleri, senetlerini bütünüyle ya da kısmen hazfederek çoğunlukla da “kâle” lafzıyla naklettiğini⁴⁴ ifade etmektedir. Fuat Sezgin'in, “ta'lîk” diye adlandırılan hadislerin, “Buhârî'nin rivayet hakkı alınmamış olan kitaplar için kullandığı”⁴⁵ iddiası ise izaha muhtaçtır. Zira bu açıklamada neden rivayet hakkı alınmamış veya alınamamış

³⁷ Bakara, 2/138

³⁸ Buhârî, *Sahih*, K.Tefsir, Bab, 2; V/147.

³⁹ Bakara,2/10.

⁴⁰ Buhârî, *Sahih*, K.Tefsir, Bab, 2; V/147.

⁴¹ Bakara, 2/58.

⁴² Buhari, *Sahih*, K.Tefsir, Bab,15; V/153.

⁴³ Albayrak, “Fuad Sezgin'in ‘Buhârî'nin Kaynakları’ Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, s. 91.

⁴⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 147.

⁴⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 119.

sorusunun cevabı yoktur. Ayrıca “Kâle İbn Abbas” diyerek, ondan naklettiği yorumları ve bilgileri, rivayet hakkı alamadığı eserlerden nakli olarak açıklamak da sorunlu gözükmektedir.

Kâtip Çelebi, Buhârî'nin İbn Abbas'a dayalı bu rivayetleri, Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760) vasıtasıyla aldığı kanaatindedir.⁴⁶ Bu bakış açısına göre Buhârî'nin Mısır'a gittiğinde orada Ali b. Ebî Talha'nın tefsir sahifesini görmüş olması ve ondan nakilde bulunmuş olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim Muhammed Kâmil Hüseyin *Mu'cemu Garîbi'l Kur'ân Müstahricen min Sahîhi'l Buhârî* adlı Fuad Abdülbâkî'nin tasnif ettiği esere yazdığı yazıda ve İsmail Cerrahoğlu konuya ilişkin yazdığı bir makalede bu hususa dikkat çeken açıklamalarını görmekteyiz.⁴⁷

Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi⁴⁸ Buhârî, filolojik izahlarında Mekke ekolüne mensuptur. Zira Buhârî, isnatsız olarak Mekke ekolünün ünlü temsilcisi İbn Abbas'tan (ö. 68/687) 187, onun talebesi Mücâhid'den (ö. 104/722) ise 144 adet nakilde bulunmuştur.⁴⁹ Sahabeden gelen tefsir rivayetlerinin % 80 gibi büyük bir kısmı yine İbn Abbas'a aittir.

Netice olarak ravilerin hazfı konusunda, şu soru cevabını tam olarak bulmuş değildir: Acaba neden Buhârî, diğer konularda rivayetleri ravilerle birlikte naklettiği halde, Kur'ân'ın filolojik izâhlarıyla ilgili rivayetleri senetsiz olarak doğrudan nakletmiştir? Şayet bu izahları, bir başkasının kitabından almış ise, neden aldığı yeri açıkça zikretmemiştir?

Bir tefsirci mantığı ile konuyu ele aldığımızda, Buhârî'nin de bir müfessir olarak çeşitli lügat ve tefsir kaynaklarına müracaat etmiş olabileceğini, bu kaynaklardan yararlandığını ve bu yorumları hadis gibi görmediğini, sadece bir yorum olarak gördüğünü ve bu nedenle de bir yorum olarak zikrettiğini söyleyebiliriz. Zira böyle bir uygulama dirayet tefsiri formatına uygun düşmektedir.

“Kitâbü't-Tefsîr” bölümünde yer alan rivayetlerin içeriğinde ise, ayetlerin doğrudan yorumu ile ilgili rivayetlerin yanında, nüzul sebeplerine ve genel bağlama ilişkin rivayetlere de yer verildiği görülmektedir. Nitekim Mustafa Karagöz, bu konuya dikkatimizi çekmekte ve şöyle demektedir:

“Tefsir anlayışı bakımından bu dönemdeki hadisçiler ile müfessirler arasında önemli farklılıklar söz konusudur. Tefsir müellifleri ayetleri doğrudan izah amacıyla varit olan rivayetleri zikrederek ayetleri beyan ve tefsir etmeyi amaçlamışlardır. Hadis müellifleri ise, daha çok, ayetler hakkında bilgi veren rivayetleri nakletmişlerdir. Bu durumun sebep-i nüzul rivayetleri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Sözgelimi, Buhârî'nin “Kitâbü't-Tefsîr” bölümünde zikredilen sebep-i nüzul rivayetlerinin bir kısmı ayetlerin anlaşılmasına katkı sağlayan rivayetler olmakla birlikte, bazı rivayetlerin ise tefsir eserlerinde olduğunun aksine, ayetlerin anlaşılmasına çok fazla katkı sağlamayıp ayetlerin anlaşılmasıyla dolaylı açıdan ilişkili olabilecek nitelikte olduğu

⁴⁶ Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I/429-430.

⁴⁷ Cerrahoğlu, “Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1969, cilt: 17, s. 55-82.

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I/429-430.

⁴⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 120.

görülmektedir. Tefsirlerde ise gerek ayetleri izah sadedinde yer verilen genel rivayetler, gerekse ayetlerin iniş sebebi, indiği ortam ve arka plana ilişkin yer verilen rivayetler, genelde ayetlerin anlaşılması amacıyla zikredilmiştir. Bu durum Buhârî'nin tefsir geleneğinden farklı hareket ettiğini göstermektedir. Buhârî'nin, dönemindeki tefsir geleneğiyle örtüşmeyen bir yönü de, ayetteki bir ifadenin aynısının ya da benzerinin geçmesi nedeniyle bazı rivayetleri eserine almasıdır. Bu durumda Buhârî'nin *Sahîh*'ini tefsirlerden ayıran en önemli husus, tefsir bölümünde Kur'an'ı açıklama gibi bir amaçtan ziyade, ayetlerle ilgili rivayetleri bu bölümde toplama ve tasnif etme kaygısıdır. Nispeten de olsa, tefsir imkânını genişletme çabası içerisinde olan Buhârî ile ilgili söylenen bu hususlar diğer hadis musannefatı için evleviyetle geçerlidir. İşte bu noktada hadis kitaplarındaki tefsir bölümlerinin ne ölçüde tefsir olduğu, diğer bir deyişle bunların tefsir ilmi açısından ne değer ifade ettikleri sorusu önem kazanmaktadır.⁵⁰

4. “Tefsir”in Tanımına Mâtürîdî'nin Etkisi

Mâtürîdî (ö.333/944) gelinceye kadar tefsir ve te'vil sözcüklerinin, Kur'an yorumlarını tanımlamada eş anlamda kullanıldığı, Mâtürîdî ile birlikte ise bu iki sözcüğün terimsel tanımında bir ayırımına gidildiği, böylece sözcüğün tanımında bir kırılmanın meydana geldiği görülmektedir. Mâtürîdî'ye göre, tefsir ile te'vil arasında bir fark mevcuttur. Bu fark, “tefsir sahabe içindir, te'vil ise fukaha içindir” sözünde ifadesini bulur. Bu sözün anlamı ise şudur: Sahabe olaylara bizzat şahit olmuş ve Kur'an'ın nüzul sebeplerini yaşayarak öğrenmiştir. Bizzat gözleriyle gördükleri ve olaya şahit oldukları için, onların tefsiri çok önemlidir. Çünkü bu tefsir, murat edilen şeyin ta kendisidir. Bu durum, ancak bilen bir kişiden işitilen veya bizzat müşahede edilen şey gibidir.

Mâtürîdî, bu açıklamayı yaparken, “*Men fessere'l-Kur'âne bire'yihî...*” (Kim Kur'an'ı kendi re'yi ile tefsir ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.) şeklindeki hadise de yer vermektedir. Ne var ki gerek *Kütübü't-Tisa*'da gerekse Taberî'nin ünlü tefsiri *el-Câmiu'l-Beyân*'da “men fessere” şeklinde bir ibarenin bulunmadığı, bilakis, bu kitaplarda “*men kâle fi'l-Kur'âni bi re'yihî...*” şeklinde bir ifadenin yer aldığı görülmektedir. Mâtürîdî'nin, konu ile ilgili hadisi nakledeken “men kâle” yerine “men fessere” ifadesini kullanmış olmasını ise, tefsir-te'vil arasındaki kategorik ayırımını desteklemek amacıyla yönelik “mana ile rivayet etme” örneği olduğunu düşünüyoruz.

Mâtürîdî'ye göre;

“*Te'vil, işin sonunu beyan etmektir. Bu kelime dönmek anlamındaki âle-yeûlu kökünden türetilmiştir. Anlamı sözün muhtemel olduğu manalardan birisine yöneltilmesidir. Tefsirdeki zorluk te'vilde mevcut değildir. Zira te'vilde Allah'ı şahit gösterme yoktur. Çünkü bir yorumcu, bu tür yorumlarıyla (te'villeriyle) kastedilen şeyden haber vermekte ve ‘Allah bu yorumla bu maksadı kastetmiş veya murad etmiş’ dememektedir. Buna karşılık ‘bu ayet şu anlamlara gelmekte ve bu anlamlardan biriyle yorumlanabilir’ demektedir. Bu, insanların kendi aralarında tabii olarak konuştukları ve ‘Allah hikmetinden dolayı en doğrusunu bilir’ dedikleri şeylerdir. Mesela, tefsirciler (ehlü't-tefsir), elhamdulillâh lafzı üzerinde görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bir kısmı, ‘Allah kendi nefesine hamdetti’*”

⁵⁰ Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazılımı ve Problemleri*, Ankara 2015, s. 243-244. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Z. Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir”, s. 270-272, 275-278.

derken, diğerk bir kısmı da 'Allah kendisine hamt edilmesini emretti' demektedirler. Her kim ki, bu iki yönden birini tercih eder ve 'kastedilen budur' derse, o kişi müfessirdir. Te'vil ise, bir müfessirin 'Hamd, Allah'ı öven ve metheden bir kelime olduğu gibi, O'na şükretmeyi de emreden bir kelimedir ve Allah bununla neyi kastettiğini daha iyi bilir' demesidir. Sonuç olarak tefsir, tek bir açıklama veya anlam yönüne sahip, te'vil ise birçok yönlere sahiptir.⁵¹

Mâtürîdî'nin bu kategorik ayırımının, yaşadığı döneminin kültürel, sosyal, dini ve siyasi sorunlarından bağımsız olduğu düşünülemez. Zira bu eserlerin oluşmasında ve yazılmasında çağın büyük etkisi vardır. Siyasî, kültürel ve içtimaî şartların etkisi, göreceli olsa da müfessirler üzerinde de açıkça görülmektedir. Bir müfessirin anlayışına yansıyan siyasî, içtimaî ve kültürel etkileri hesaba katmadan onu tam olarak tanımak ve anlamak mümkün değildir. Bu nedenle Mâtürîdî'yi ve tefsirdeki rolünü açıkça anlayabilmek için, onun yaşadığı çağ ve öncesini iyi bilmek ve değerlendirmek gerekmektedir.

Muhammed Tancî bu konuda şunları söylemektedir: Mâtürîdî'nin yaşadığı devirde İslâm dünyasında merkezi otoriteyi temsil eden Abbasî devleti, artık eski gücünü kaybetmiş ve bu yüzden birçok İslâm devleti ortaya çıkmıştır. Halife Me'mun'un (ö. 218/833) himayesinde Mu'tezile mezhebi, Abbasîlerin resmî devlet görüşü olarak halka zorla kabul ettirilmeye çalışılmış, fakat bunun ardından halife Mütevekkil (ö. 247/861) zamanında tekrar ehl-i sünnet itikadına dönmüştür. Bununla beraber, fikrî ortam, tam anlamıyla berraklaşmamış ve durulmamıştır. İtikadî yönden fikrî ortamı berraklaştırmaya ve durultmaya çalışan İslâm âlimleri, bu dönemde yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunların başında Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî (ö. 324/935) ve Ebû Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/944) bulunmaktadır. Bunlar, Sünnî akideyi müdafaa eden iki mümtaz şahsiyet olarak karşımıza çıkarlar.⁵²

Mâtürîdî, ümmetin birlik ve beraberliğini yaşanmış İslam'da gören ve bu nedenle hadis ve sünnet merkezli bir din anlayışını ikame etmek isteyen anlayışa destek vermek amacıyla, tefsirle te'vili birbirinden ayırarak bu yaklaşımı desteklemek istemiş olmalıdır. Ona göre tefsir, murat edilen tek anlam olduğu için bağlayıcı bir niteliğe sahiptir, te'vilde ise böyle bir nitelik söz konusu değildir. Zira sahabe dışındaki kişilerin yaptıkları yorumlar, murat edilen anlamı tam olarak yansıtmadığı için bağlayıcı olamazlar. Bu nedenle sahabe dışındaki kişilerin görüşleri, ihtimalleri gösteren yorumlardır, tefsir gibi bağlayıcı bir niteliğe sahip değildir. Dolayısıyla sahabenin yorumları esas alınmalı, bunun haricindeki kişilerin yorumlarına, kendisi de buna dâhil olmak üzere ihtimal nazarıyla bakılmalıdır. İhtimalli yorumlara te'vil, kesin olan yorumlara ise tefsir denilmelidir.⁵³

Tefsir ve te'vilin tanımına Mâtürîdî'nin bu yaklaşımı, çağındaki mevcut sorunları çözmeye yönelik bir yaklaşım olsa da Kur'an yorumunun tanımlanması açısından sorunlu gözükmektedir. Zira bu tanımlama, anlama faaliyetinin

⁵¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtul Kur'an*, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, No: 47, v. 1b; Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu*, s. 12.

⁵² Muhammed b. Muhammed b. Tâvit et-Tancî, "Gazali'ye Göre Kur'an'ın Tefsiri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1962, s. 14. Ayrıca bkz. Tancî, *İslâm Mezhepleri Tarihi Ders Notu*, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü, İstanbul, 1970, s. 12.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul, 2003, s.89-93.

mahiyeti üzerinden değil de, o faaliyeti gerçekleştirenler üzerinden yapılmıştır. Oysa doğru tanımlama, anlama faaliyeti üzerinden yapılan tanımlamadır. Nitekim Mâtürîdî de tefsiri tanımlarken en doğru anlamının nüzul ortamına ve nüzul sebebine şahit olmanın gerekliliğine dikkat çekmiş ve sahabeyi de bu nedenle tefsir tanımının objesi yapmıştır. Ancak anlama faaliyetini gerçekleştiren sahabenin tefsir tanımına obje yapılması, zamanla aynı niteliğe sahip olmayan tabiinin de bu tanıma dahil edilmesine, daha ileri boyutta ise fikhi, kelami ve sûfi grup liderlerinin yorumlarına da bağlayıcılık kazandırılmasına sebep olmuştur. Görevi gereği Hz. Peygamber'in yaptığı yorumlar hariç, yorum yapanlar üzerinden yapılan bir tanımlama, doğruluğun ölçütünü şahıslara ait kılma anlamını taşır. Bu da şahısları doğruluğun ölçütü haline getirmekte, mutlak doğru anlayışını geliştirmekte ve fikri çatışmalara sebep olmaktadır. Yapılan anlama faaliyetinin mahiyeti gereği doğru tanım, şahıslar üzerinden yapılan tanım değil, bizzat anlama faaliyeti üzerinden yapılan metodolojik tanımlamadır. Zira ilkesel olarak bir yorumun doğruluğu, yapılan tanıma ve anlama yöntemine olan uygunluğuna bağlıdır. Çünkü bunda kısmen de olsa bir nesnellik söz konusudur.

Mâtürîdî tefsir tanımını, sadece sahabeden gelen nakillere ait kılmakla, ayrıca bu tanımını rey tefsirinin karşısında konumlandırmış ve bu konuma göre şahıslar üzerinden bir tanımlama yapmış olmaktadır. Oysa birçok sahabenin Hz. Peygamber'den bizzat yaptığı nakillerle birlikte Kur'an'ı kendi reyini ile de açıkladığı görülmektedir. Sahabenin yaptığı açıklamaların tabiin tarafından nakledilmesi, rivayet tefsiri olarak tanımlansa da onların kendi reyleri ile yaptığı açıklamaların bir rivayet tefsiri olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle sahabenin kendi reyleri ile yaptığı açıklamalar, Mâtürîdî'nin tefsir tanımına değil, te'vil tanımına daha uygun düşmektedir. Çünkü sahabenin yaptığı yorumlarda ve yaklaşımlarda da farklılıklar görülmekte, hatta bazen bir sahabînin yaptığı açıklamalar bizzat Hz. Peygamber tarafından ya da bir başka sahabî tarafından yanlış olarak değerlendirilebilmektedir.

Nitekim Peygamber'in Adiy b. Hâtim et-Tâî'ye, "*Sizin için fecrin beyaz ipliği, siyah iplikten seçilinceye kadar yiyin, için*"⁵⁴ ayeti ile ilgili yorumunun yanlış olduğunu söylemesi; İbn Abbas'ın Kudâme b. Ma'zûn'un Maide suresi 93. ayeti ile ilgili yorumunu, aynı surenin 90. ayeti ile düzeltmesi; "*Oruca gücü yetmeyenler bir yoksul doyumu fidye verir.*"⁵⁵ ayetini İbn Abbas mensuh kabul etmezken buna karşılık İbn Ömer'in mensuh sayması, Hz. Aişe'nin sahabeye yönelttiği bazı eleştiriler⁵⁶ sahabenin farklı düşündüğünü gösteren örneklerden sadece bir kaçırdır.⁵⁷ Nitekim Ebu Hanife de, "*Rasûlullah'dan gelen baş üstüne; sahâbeden gelenleri seçer, birini tercih ederiz; fakat toptan terk etmeyiz. Bunlardan başkalarına ait olan hüküm ve içtihatlar gelince, biz de onlar gibi ilim adamlarıyız.*"⁵⁸ sözü ile bu farklılığın mevcudiyetine dikkat çekmiş, Buhârî ise *Sahih*'inde uyguladığı yöntemle bu farklılığı göstermeye çalışmıştır.

⁵⁴ Bakara, 2/187.

⁵⁵ Bakara, 2/85.

⁵⁶ Eleştiriler için bkz. Bedruddin ez-Zerkeşi, *Hz. Aişe'in Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul, Ankara, 2000.

⁵⁷ Buhârî, "Tefsir", 26.

⁵⁸ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1992, s. 367.

Bu nedenle tefsirin sadece sahabeyle sınırlandırılacak bir şekilde tanımlanması sorunlu bir nitelik arz etmektedir. Bu sorun, sahabenin Resulullah'tan yaptığı rivayetlerin yanında kendi görüşlerini de zikretmeleri, birçok konuda farklı görüşlere ve anlayışlara sahip olmaları, sahabe tarafından yapılmış Kur'an'ın tamamını kapsayan bir yorumun bulunmayışı, yorum yapan sahabe sayısının ise çok az oluşu gibi nedenlere dayanmaktadır. Her ne kadar Hz. Peygamber'in Kur'an'ın tamamını tefsir ettiği görüşünde olanlar bulunsa da, bu görüşün aksini savunanlar da bulunmaktadır. Nitekim Buhârî başta olmak üzere diğer hadis kitaplarında yer alan tefsir rivayetlerin niceliği ile Resulullah'la uzun beraberliği olan ve görüş bildiren sahabe sayısının 150'yi geçmeyişi bu kanaati doğrular niteliktedir.

Sonuç

İnsan, iradi eylemlerini sahip olduğu kavramlara borçludur. Zira bir şeyin kavramı, aynı zamanda o şeyin bilgisi de olmaktadır. Bu sebeple insanların bütün iradi eylemleri, kazandığı kavramlara bağlı bulunmakta ve kavramların kendisi de elde edilme yolu da karmaşık bir yapı arz etmektedir. Dolayısıyla doğru bir düşünce ve davranışa ulaşabilmek için zihinlerde kavram karışıklığının olmaması gerekmektedir. Kavram karışıklığının olmaması, insanın iradi eylemleri için nasıl gerekli ise terim anlamında bir karışıklığın olmaması da bir anlama eylemi ve bir bilim dalı olan tefsir için o kadar gereklidir. Ne var ki hem Kur'an'ı anlama eyleminin tanımı, hem de bir bilim dalının adı olarak tefsirin terminolojik tanımında ciddi sorunların olduğu görülüyor. Bunların başında ise tefsirin terim anlamının ve buna bağlı olarak da metodolojisinin netleşmiş bir görünüm arz etmemesi geliyor. Nitekim Kur'an'ı açıklama faaliyetinin, tek bir çizgide devam etmediği, farklı çizgilerde yoluna devam ederek günümüze kadar geldiği, bu faaliyetler neticesinde ortaya basit/yüzeysel, ideolojik ve metodolojik anlama yöntemlerinin çıktığı, dolayısıyla Kur'an'ın bu anlama yöntemlerine göre anlaşılmaya çalışıldığı görülüyor.

Anlama; bir sözü veya yazılı bir metni, bugünde fakat o sözün söylendiği ya da o metnin yazıldığı zamandaki hali ile anlamaktır. Yorumlama ise; söylenen bir sözün ya da yazılan bir metnin, söylendiği veya yazıldığı zamandaki anlamını, bu günde anlamlandırabilmektir. Bu iki tanım, Kuran için söz konusu olduğunda, ayetleri önce indirildiği zaman dilimindeki sosyo-kültürel bağlamına ve dil kurallarına uygun olarak anlamak; daha sonra da bu anlamı, bu gün için anlamlandırmak yani hayatın içinde anlamak demektir. Bir başka ifade ile yorumlama Kuran ayetlerini, indirildiği zamandaki bağlamları ile anlamak ve bugünde bugün için anlamlandırmaktır. Nitekim Kuran, tarihi süreç içinde hem bu tanıma uygun olarak metodolojik açıdan hem de hayatın içinde bireysel olarak anlaşılmış veya anlaşılmaya çalışılmıştır.

Bunlardan basit/yüzeysel anlama, herhangi bir mesleki, ideolojik ve metodolojik yönelişlerle ilgili olmaksızın doğrudan Kur'an'ı anlama tarzıdır. Bu anlama türü, daha ziyade bireylerin günlük hayatlarında karşılaştıkları olay ve olgularla Kur'an arasında kurdukları ilişki ve buna bağlı anlama türünü sembolize eder. Bu anlama tarzı, bireyseldir ve sadece okuyanı veya okuduğunu anlayanı bağlar. Diğer bireyleri veya geneli bağlamaz. Bu nedenle sorunsallığı önem arz etmez ya da en azından sınırlıdır.

İdeolojik/yorumlayıcı anlama, Kur'an'ın genellikle mesleki veya ideolojik bakış açısına uygun olacak tarzda anlamlandırılması ve açıklanmasıdır. Bu anlama tarzı, her hangi bir dinî anlayışa aidiyet duygusuyla bağlı olan bütün fertleri kapsadığı ve bu düşünce sistemine bağlılığı zorunlu hale getirdiği için daha çok sorunlu gözükmektedir. Buradaki sorun, bireysellikten genelliğe, yerellikten evrenselliğe doğru bir seyir takip etme potansiyelinde olan ideolojik yaklaşımların, kendi düşüncelerini desteklemek için Kur'an'ı malzeme olarak kullanmış olmalarıdır.

Kuran'ı metodolojik anlama ise, dilbilimsel anlama ile bağlamsal anlamamanın birlikte kullanıldığı ve açıklandığı bir anlama tarzıdır. Dilbilimsel anlama, ayetleri oluşturan cümle ve kelimelerin başta morfolojik (sarf), sentaktik (nahiv) özellikleri ve semantik (delalet)leri olmak üzere dil kurallarına kısaca dil mantığına uygun olan anlama demektir.

Bağlamsal anlamamanın ise iki boyutu mevcuttur. Biri iç bağlam, diğeri de dış bağlamdır. İç bağlam sözün söyleniş biçimini, dış bağlam ise o sözün söyleniş sebebini ve ortamını gösterir. Her iki boyutuyla bağlam, anlamı yakalamada veya doğru anlamada anlayan özneye etkinlik sağlar. Zira söylenen bir söz, sözün söylendiği bağlama göre anlam kazanır; sözün kendisi kadar, o sözün söylendiği ortamın da anlamada etkin bir rolü mevcuttur. Bir metinde geçen ifadelerin hangi anlamda kullanıldığını tespit etmenin en doğru yolu, sözün söylendiği veya yazıldığı bağlamı bilmektir. Sözcük aynı olsa da sözün anlamı bağlamına göre değişebilmektedir. Sözün kimin tarafından, nerede, hangi ortamda ve hangi amaçla söylendiği bu açıdan önem arz eder. Çağrışım anlamları da buna göre oluşur ve buna göre değişir. Bu nedenle, "Anlamı belirleyen bağlamdır." demek abartılı bir söz olmayacaktır.

Sahabenin Kur'an'ı anlayışı ve yorumu bu nedenle büyük önem arz etmektedir. Bu konuda Mâtürîdî haklıdır. Ancak sahabe yorumların, miktarında, aidiyetinde ve aktarımında ciddi sorunların bulunduğu da bir gerçektir. Bu nedenle Ahmet b. Hanbel'in tefsir rivayetlerine olan olumsuz bakışının altında bu ciddi sorunların bulunduğu anlaşılıyor.

Buna karşılık Buhârî'in, hadislere baktığı gibi tefsir rivayetlerine de olumlu baktığı ve bir önyargısının bulunmadığı görülüyor. Buhârî, ne Taberi gibi kendisine ulaşan bütün rivayetleri hiç bir elemeye ve sorgulamaya tabi tutmadan nakletmiş ne de Mâtürîdî gibi sadece sahabe rivayetlerini tefsire tahsis etmiştir. O, rivayet ve dirayet ayırımı yapmaksızın, Kur'an yorumu ile ilgili rivayetleri bir yöntem dâhilinde sorgulayarak "Kitâbü't-Tefsîr" başlığı altında toplamış ve her iki yorum tarzını da tefsir olarak tanımlamıştır. Nitekim Buhârî'den sonra yaşayan pek çok Kur'an yorumcusunun da bu yolu takip ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1982,
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1994.
- Albayrak, Ali, “Fuad Sezgin’in ‘Buhârî’nin Kaynakları’ Kitabı Üzerine Değerlendirmeler”, *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı: 26, Temmuz-Aralık 2016.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1973.
- Birişik, Abdülhamit, “*Tefsir*”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 281-290.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, İstanbul, 1979
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Halku Ef’âli’l-İbâd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Daru’l-Ukâz, Cidde, 2. Baskı.
- Cerrahoğlu, İsmail “Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Ankara, 1969.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968.
- Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara, 1976.
- Çalışkan, İsmail, “Tefsirde Mâtürîdî’yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ın Tefsir İlmindeki Yeri”, *Milel ve Nihal*, Cilt: 7, Sayı: 2, Ağustos 2010.
- Ebu Davut, Süleyman b. el-Eş’as, *Sünen*, Hımıs,1973.
- Efendioğlu, Mehmet, “Saîd b. Mansûr”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 562.
- Emin, Ahmed, *Fecru’l İslâm*, Beyrut, 1969.
- Hûlî, Emin, *Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, İstanbul, 1971.
- İbn Kuteybe, *Te’vilü Müşkili’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981.
- İbn Mace, Muhammed b. Yezid, *Sünen*, Beyrut, 1975
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, Tarihsiz.
- Kâfiyecî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman, *Kitâbü’t Teysîr fi Kavâidi İlmi’t-Tefsîr*, haz. İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1989.
- Karagöz, Mustafa, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, Ankara 2015.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, İstanbul, 1941.
- Kırca, Celal, “İmam Mâtürîdî’ye Göre Tefsir ve Te’vil Kavramları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 3, Yıl: 1989.

- Kırca, Celal, “Rivayet Tefsiri ve İmam Buhârî”, *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî Sempozyumu*, (Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 18-20 Haziran, 1982 Kayseri).
- Kurtubî, *el-Câmi ‘ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Beyrut, Tarihsiz.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, No: 47.
- Mâverdî, Ebü’l-Hasen Ali b.Muhammed, *en-Nüket ve’l-Uyûn (Tefsîru’l-Mâverdî)*, Beyrut, 1992.
- Müslim b. El-Haccac, *Sahih*, Beyrut, Tarihsiz.
- Özcan, Zeki, *Teolojik Hermenötik*, İstanbul, 1998.
- Özdeş, Talip, *Mâtürîdî’nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul, 2003.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsir-Te’vil Karşıtlığının Tarihsel ve Epistemolojik Kökeni”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, Yıl: 2001.
- Rickman, H.P., *Anlama ve İnsan Bilimleri*, çev. Mehmet Dağ, Ankara, Tarihsiz.
- Sezgin, Fuad, *Buhârî’nin Kaynakları*, İstanbul, 1956.
- Suyutî, Celaleddin, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut, 1973.
- Taberi, Muhammed b.Cerir, *Câmiu’l-Beyân An Te’vili’l Kur’an*, Mısır, 1968.
- Tancî, Muhammed b. Muhammed b. Tâvit, “Gazali’ye Göre Kur’ân’ın Tefsiri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1962.
- Türcan, Zişan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu’l-Buhârî’nin Kitâbü’t-Tefsir’i Örneği-“, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 29, Yıl: 2010.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul, 1935.
- Zerkeşî, Bedruddin, *Hz. Aişe’nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul, Ankara, 2000.